

Tabako kilmės aiškinimai etiologinėse sakmėse

MARTYNAS VINGRYS

Vytauto Didžiojo universitetas

ANOTACIJA. Straipsnio objektas – etiologinės sakmės apie tabako kilmę, kuriose aiškinama, kad šis augalas išaugęs ant nusikaltusio žmogaus, dažniausiai – moters, kapo. Darbas grįstas lyginamąja lietuvių ir sentikių sakmių analize. Šios dvi skirtingo etninio-konfesinio pagrindo grupės lyginimui pasirinktos todėl, kad sentikiams iki pat šių dienų religija draudžia vartoti tabaką. Siekiama išsiaiškinti, kaip skirtingos lietuvių ir sentikių pasakotojų intencijos veikia analogiško motyvo interpretacijas. Nagrinėjamos sakmėse aptinkamos tabako atsiradimo priežastys ir, remiantis etnografine, istorine bei tautosakine medžiaga, bandoma nustatyti galimas tokių siužetų susiformavimo aplinkybes. Atkreipiamas dėmesys, kaip lietuvių etiologinėse sakmėse aiškinami kiti su tabako vartojimu susiję reiškiniai, tokie, kaip sukeliamą priklausomybę, paprotys vaišintis tabaku ir netgi sentikių nerūkymo priežastys. Gretinant sentikių ir lietuvių sakmes išryškėja, kad sentikių sakmėse ant kapo / iš kūno išaugančio tabako motyvu stengiamasi sukelti pasibjaurėjimą, todėl šio augalo antgamtiškas atsiradimas vaizduojamas itin vulgariai ir pikantiškai. Į kitus su tabako vartojimu susijusius dalykus sentikių sakmėse, priešingai nei lietuvių, dėmesys nekreipiamas.

Tyrimo metodai – tipologinis lyginamasis, istorinis lyginamasis ir analitinis aprašomasis.

RAKTAŽODŽIAI: etiologinės sakmės, tabako kilmė, kapas, moteris, nederamas elgesys, bausmė, sentikiai.

ĮVADAS

Europoje apie tabaką sužinota tik pačioje XV a. pabaigoje, kai Kristupas Kolumbas parsivežė šį augalą iš Amerikos (Goodman 2005: 135). Iki tol tabakas čia neturėjo jokių atitikmenų nei kaip augalas, nei kaip psichotropinė medžiaga (ten pat: 35). Kadangi buvo vartojamas keistais ir nematytais būdais – dūmus traukiant per burną arba susmulkintą šniaukiant per nosį, – šis augalas europiečiams pasirodė itin mišlingas ir susilaukė įvairių liaudies aiškinimų apie nepaprastą savo kilmę.

Apskritai kalbant, tabako atsiradimo aiškinimai folklore yra glaudžiai susiję su mirties tema. Lietuvių etiologinėse sakmėse dažniausiai pasitaikanti tabako atsiradimo priežastis – velnio motinos mirtis. Aiškinama, kad velnias per savo motinos laidotuves žmonėms davė tabako arba šį augalą tiesiog pasodino ant jos

kapo (Vėlius 1987: 79). Tokiose sakmėse dažniausiai vaizduojama Dievo ir velnio tarpusavio kova, ir pagrindinis dėmesys kreipiamas į dviejų tabako vartojimo formų – šniaukimo per nosį ir rūkymo – atsiradimą. Dievo ir velnio kova motyvuojama tuo, kad velnias, per motinos laidotuves norėdamas pravirkdyti žmones, pakiša jiems trinto tabako – šie ima čiaudėti ir ašaroti. Dievas, norėdamas pasišaipyti iš velnio ir įrodyti savo galią, sukuria kitą tabako vartojimo būdą: pypkeles ir rūkomą tabaką. Dėl jo kartumo žmonės pradeda spjaudyti ant mirusios velnio motinos arba ant jos kapo (Vingrys 2011: 50).

Reikėtų atkreipti dėmesį, kad sakmėse apie tabako kilmę pagrindinis dalykas, lemiantis vienokį ar kitokį sakmės siužetą, yra pasakotojo požiūris į tabako vartojimą. Pavyzdžiui, jeigu pasakotojas neigiamai vertina tabako vartojimą ir pasakojimo tikslas yra pašiepti šniaukiantį ar rūkantį žmogų, tada teigiama, kad šis augalas yra išdygęs iš *velnio triedalų* LTR 1744(1). Kai aiškinama, dėl ko tabakas esąs toks bjaurus, pasakojama, kad šis augalas išaugęs iš pasikorusio Judošiaus bambos ir perėmęs blogąsias Jėzaus išdaviko savybes: *o iš to išauga tabaks, visokia kartuma pilns ir bjaurybės, koks Jūdošius buvo* BsLP I 50. Tačiau esama ir tokių siužetų, kuriuose pasakojama, kad tabaką sukūręs Dievas, nes norėjęs duoti laiko žmogui pailsėti – tokio siužeto pasakotojas paprastai nesmerkia vartojančiųjų tabaką (Vingrys 2012: 95–96).

Sakmėse, kurios bus nagrinėjamos straipsnyje, tabako atsiradimas siejamas su išaugimu ant nusidėjusio arba visuomenės nustatytas taisykles sulaužiusio žmogaus kapo ir dažniausiai yra suprantamas kaip pomirtinė bausmė. Prisimintina, kad lietuvių tautosakoje tabakas dažnai yra suvokiamas kaip velnio augalas, o neretai ir įvardijamas jo kūrėjo vardu: *taboka – velnio žolė* BsLP II 22, *velnia želmuo* BsLP I 181. Tačiau mūsų nagrinėjamose lietuvių sakmėse velnias prie tabako atsiradimo neprisidėjęs, o ir pats tabakas nėra suvokiamas kaip velnio augalas.

Straipsnio tikslas – išanalizuoti pagrindinius tabako išaugimo ant nusidėjėlio kapo siužetus, paplitusius lietuvių ir sentikių sakmėse, dėmesį telkiant į sakmių personažus, šio augalo atsiradimo priežastis bei aplinkybes. Be to, rūpės nustatyti, kaip lietuvių etiologinėse sakmėse tabako išaugimo ant kapo motyvu paaiškinami kiti su tabako vartojimu susiję reiškiniai, tokie, kaip jo sukeliamą priklausomybę, paprotys vaišintis tabaku ir netgi sentikių nerūkymo priežastys. Remiantis etnografine, istorine ir tautosakine medžiaga bus bandoma išsiaiškinti galimas tokių siužetų susiformavimo aplinkybes. Keliamas klausimas: nuo ko priklauso lietuvių ir sentikių sakmių apie tabako išaugimą ant moters kapo skirtingos siužetų interpretacijos?

Tyrimas pagrįstas lyginamąja lietuvių ir rusų sentikių sakmių analize. Lyginimui pasirinkta uždara ir itin konservatyvi religinė bendruomenė – sentikiai, kuriems iki pat šių dienų religija draudžia vartoti tabaką. Kadangi iš Lietuvos

sentikių užrašytų mums rūpimo turinio sakmių nepavyko rasti, iš esmės remtasi Rusijos sentikių sakmėmis, tačiau, išplečiant tyrimo kontekstą, be jų, naudotasi ir sakmėmis turinio požiūriu artima kita Lietuvos sentikių tautosaka.

Tiek Lietuvoje, tiek Rusijoje sentikiai buvo gana autonomiška, uždara ir konservatyvi bendruomenė (Potašenko 1993: 35), todėl tikėtina, kad ir abiejų skirtingose šalyse gyvenusių konfesinių grupių tautosaka yra panaši. Žinant, kad sentikiai yra radikaliosiai prieš tabako vartojimą nusistačiusi bendruomenė pasaulyje (Goodman 2005: 135), straipsnio autoriaus norėta patikrinti, ar tabako, išaugusio ant kapo, motyvas sentikių tautosakoje turės kitokią prasmę, palyginti su lietuvių sakmėmis.

Rusų folkloristės Tatjanos Volkovos teigimu, ant nuodėmingo žmogaus kapo išaugusio tabako motyvas yra dažniausiai pasitaikantis visos Europos tautų etnologinėse sakmėse, kuriose yra aiškinamas tabako atsiradimas (Волкова 1994: 79). Vis dėlto, peržvelgus lietuvių sakmes, su šiuo mokslininkės teiginiu tenka nesutikti, nes lietuvių tautosakoje populiarumu ryškiai išsiskiria velnio motinos mirties motyvas: jis aptinkamas 37 sakmėse, taigi sudaro daugiau nei pusę – 54 procentus – visų 69 į Bronislavos Kerbelytės *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogo* trečiąjį tomą (KLPTK III 52, ES [elementariojo siužeto – M. V.] tipas 1.1.1.17.; 52, ES tipas 1.1.2.10.; 53, ES tipas 1.1.2.16.; 53, ES tipas 1.2.1.10) įtrauktų sakmių apie tabako kilmę. Ant žmogaus kapo išaugęs tabakas – antras pagal užrašymų kiekį motyvas, randamas dvylikoje variantų, o tai – maždaug penktadalis visų turimų sakmių.

Paminėtina, kad sakmėse, kuriose aiškinama, jog tabakas išaugo ant nusidėjėlių kapų, yra daug obsceniškų vaizdų. Kiek daugiau tokio pobūdžio sakmių buvo paskelbęs tik Jonas Balys rinkinyje *Lietuvių liaudies sakmės* (t. I, 1940). Beje, sakmės apie ant kapo išaugusį tabaką į šio mokslinio leidinio pagrindinę dalį nepateko; jos, kaip ir kitos obsceniško turinio sakmės, buvo išspausdintos atskirame priede atitinkamu pavadinimu – *Fabula obscena*. Apskritai kalbant, „padoresnio“ turinio sakmės apie tabako kilmę į tautosakos leidinius patenka gana dažnai (VKAŽ 182; LTt 4 402; BsLP II 22; BsLP I 181; KAA 129–131 ir t. t.), tačiau sakmių, kuriose tabakas išauga ant kapo, tekstų obsceniškumas buvo ir tebėra rimtas moralinis trukdis, dėl kurio nešvankiosios sakmės nepublikuojamos plačiai visuomenei skirtuose tautosakos rinkiniuose. Šiam tyrimui reikiamų sakmių buvo rasta J. Balio publikacijoje *Fabula obscena* (BFO), bet daugiausia naudotasi Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto tautosakos rankraštyne esančiais originaliais sakmių tekstais.

Nors autorių, rašiusių apie lietuvių etiologines sakmes, yra ištis nemažai, tačiau tabako kilmės tema tikslingo folkloristų dėmesio nesusilaukė. Apie tabako kilmę šiek tiek yra užsiminusi lingvistė Birutė Jasiūnaitė monografijos *Šventieji*

ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje skyriuose „Eina kaip velnias su tabaka“ (Jasiūnaitė 2010: 139) ir „Velnio darželis“ (ten pat: 263). Juose aptariamas, nors ir fragmentiškai, sakmėse aiškinamas tabako atsiradimas žemėje, be to, šiek tiek gretinama ir su slavų sentikių variantais. Kitas autorius – Norbertas Vėlius – monografijoje *Chtoniskasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė* (1983) apie tabaką teužsiminė tik kaip apie velnio augalą. Įdomu, kad antrosios N. Vėliaus monografijos *Senovės lietuvių pasaulėžiūra* skyrelyje „Mitinis poetinis augalų pasaulis“ (Vėlius 1983: 115) tabakas jau neminimas, nors kitai iš užjūrio atgabentai ir beveik tuo pat metu mūsų krašte paplitusiai kultūrai – bulvei yra skiriama dėmesio.

Rusijos folkloristikoje situacija kitokia: sentikių tautosakos tyrėjai yra paskelbę nemažai straipsnių, kuriuose gvildenami būtent sentikių pasakojimai apie tabaką ir jo kilmę. Daugiausia tyrimų, kuriuose analizuojama tabako kilmės tema ir sentikių požiūris į šį augalą, yra paskelbusi T. Volkova. Lyginimui su lietuvių sakmėmis buvo itin vertinga jos publikacija „Повести и легенды о табаке в контексте мифопоэтических представлений о смерти“ (Волкова 1994). Tabakas čia analizuojamas kaip mirties augalas, todėl ir jo išaugimo ant kapo motyvui skiriama daug dėmesio. Publikacijoje „Усть-Цилемский список повести о табаке“ (Волкова 1996a) T. Volkova pateikia visą pluoštą tabako kilmę aiškinančių sentikių sakmių. Kita svarbi autorė – Polina Asanova, paskelbusi straipsnį „Сюжет легенды о табаке в старообрядческой культурной традиции“ (Асанова [2012]) ir jame pateikusi sentikių sakmių apie tabako atsiradimą žemėje klasifikaciją, aptarusi pagrindinius motyvus, taip pat paskelbusi nemažai sentikių sakmių variantų. Minėtina ir Veronika Usačiova, straipsnyje „Мифологические представления славян о происхождении растений“ (Усачева 2000) greta įvairių slavų tautų tautosakos pateikusi bei aptarusi ir rusų sentikių sakmes apie tabako kilmę.

Mokslo darbų apie Lietuvos sentikius ir jų tautosaką paskelbta taip pat nemažai. Vienas stambiausių – Jurijaus Novikovo sudaryta trijų tomų rinktinė *Фольклор старообрядцев Литвы* (ФСЛ), kurioje, aprėpiant visus tautosakos žanrus, supažindinama su Lietuvos sentikių folkloriniu palikimu, o įvadiniam straipsnyje detaliai išdėstomi jų tautosakos ypatumai (Новиков 2009: 9–50). Paminėjimo vertas ir Grigorijaus Potašenkos kartu su Nadežda Morozova sudarytas leidinys *Lietuvos sentikiai: Istorija, kultūra, dailė* (2011), nuodugniai supažindinantis su sentikių kultūra, tautosaka, religiniu etketu. Lietuvos sentikių istorija, santykiai su lietuviais išsamiai aptarti ir G. Potašenkos straipsnyje „Sentikiai ir Lietuva“ (2003).

Etnografinių ir istorinių duomenų apie tabako paplitimą, vartojimo kultūrą Lietuvoje negausu. Viena reikšmingesnių publikacijų – Jono Matuso straipsnis „Tabakas ir kortos senovės Lietuvoje“ (1960). Istorinių duomenų apie pirmus tabako paminėjimus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pateikta Agnės Čivi-

lytės, Lino Kvizikevičiaus ir Sauliaus Sarcevičiaus straipsnyje „Pypkių gamybos centras Vilniuje“ (2005).

Vertingos informacijos rasta Jordano Goodmanio parengtoje enciklopedijoje *Tobacco in History and Culture* (2005), nuodugniai ir įvairiškai aptariančioje tabako vartojimo kultūrą Europoje.

TABAKO IŠAUGIMAS ANT PASILEIDĖLĖS KAPO

Pagrindinės šių sakmių veikėjos – kuo nors nusikaltusios ar visuomenės požiūriu nepriimtinais besielgiančios moterys ar merginos. Dažniausiai jos įvardijamos kaip laisvo elgesio arba pasigėrusios moterys, pasipūtusios, išpuikusios mergos: *Buvo viena panelė, kurią visi labai mylėjo. Ji su tais paleistuvavo* BFO nr. 334; *Virbaliuje buvo merga, vardu Magdė. Ji lygiai mylėdavo visus ir visus įsileisdavo* LTR 462(27); *[Ji] buvo baisiai tarp vyrų gerbiama. Ir jau kas norėjo, tas pas ją gavo* LTR 2135(107). Kartais tokiomis pat aplinkybėmis sakmėse vaizduojama ir davatka: *ana [davatka] buvo netikus, o kaip ten, bo pa klebonu eidava* LTR 4944(251).

Plačiai žinoma, kad tradicinėje kultūroje požiūris į nesantuokinius lytinius santykius buvo labai griežtas. Pasak Pelikso Bugailišio, Bažnyčios nesujungtų porų lytinis santykiavimas ar šiaip lytinis palaidumas buvo laikomas daugiau nei nuodėme ir jam taikytos ypatingos sankcijos (Bugailišis 1938: 265). Nors prasikaltėlės buvo baudžiamos itin sunkiomis fizinėmis bausmėmis, bet dar sunkiau joms buvo išverti visuotinę panieką, išskyrimą iš kitų merginų (Mačiekus 1992: 14). Padoresni, rimtesni vyrai neigiamai žiūrėjo į skaistybę praradusią merginą: turtingesnieji atsisakydavo tokią imti į žmonas, daugelis net kelyje sutikęs kartu nėjo, viešame pasilinksminime nevedė jos šokti (Mickevičius 1938: 414).

Smerkiamas požiūris į paleistuvystę atsispindi ir tautosakoje; už netinkamus savo poelgius moterys sulaukia bausmės – ant jų kapo išdygsta tabakas: *Kai ją numirusią pakavojo, ant jos kapo išdygo tokia žolė* LTR 2135(107); *Potam nuveja pažiūrėt – kad an ano[s] kapa išdygo žuolė tokia* LTR 4944(251).

Ant nuodėmingų merginų kapų išaugęs tabakas iš pradžių visus labai sudomina, nes yra nematytas, gražiais žiedais: *ant jos kapo išaugo plačiais lapais ir geltonais žiedais gėlė* BFO nr. 335. Kartais jis vaizduojamas kaip visžalis: *auga labai gražus žolynas. Auga žiemų i vasarų* LTR 795(17). Itin svarbus tokio pobūdžio sakmių akcentas, kad žmonės, pamatę šį keistą augalą, nori sužinoti, iš kur jis išaugęs, jie *dyvijas, iš kur anas gali taip augt* LTR 795(17).

Kartais lietuvių sakmėse aiškinama, kad tabakas išdygęs iš mergos kūno, jo dalių nesukonkretinant: *Žmonės, pradėję kasti ir ieškoti nematyto augalo šaknų, randa – merga ažumušta, ažukasta ir iš jos puvenų auga – tai taboka* LTR 795(17). Latvių sakmėje aiškinama irgi panašiai: žmonės neįleido vienos pasileidusios

merginos į miestą, ji numirė kažkur miške, o iš jos kūno išaugo tabakas: *Pēc ilga laika izauga nu juo zuoļe, kuru nūsaucā par tabaku. Tai nu tuos reizes vysi vacēji ļaudis dūmoj, ka tabaka izauga nu nalobas meitas* PŠLPte.

Vis dėlto kur kas dažniau tabako šaknų vieta yra pateikiama obscenišku vaizdiniu, manytina, kad ją suvulgarinant siekiama parodyti tabako, kaip augalo, menkavertiškumą, bjaurumą. Kartais toji vieta įvardijama kiek švelniau: *Ji [taboka] iš gamtos buvo užaugus* LTR 3517(124), pateikiama tik užuomina: *iš tos vietos pradėjus augt ir išaugus didelė žolė* BFO nr. 337, bet dažniausiai sakoma be užuolankų: *Jie atkasė kapą ir pamatė, kad ta gėlė išaugo iš tos mergaitės tarpkojo, kur ją mylėjo* BFO nr. 335; *Kai kasė ieškodami jos šaknų, rado, kad taboka išaugusi iš mergos „barzdos“* LTR 2135(107); *statiai iš rūros užaugus* LTR 4944(251).

Atkreiptinas dėmesys, kad lietuvių tautosakoje išaugimo iš kapo motyvas yra žinomas ir kitų žanrų kūriniuose. Pavyzdžiui, tipo *Dainuojantys kaulai* pasakose (ATU 780) broliai / sesės, iš pavydo užmušę niekuo dėtą brolių / sesė, kūną užkasa miške po samanomis (BsLP I 214) ar po tiltu (BsOPS 176). Po kiek laiko toje vietoje išauga liepa (DPDI 60), lelija ar lelijų krūmas (BsVV 13; BsOPS 29). Panašus motyvas randamas ir etiologinėje sakmėje apie cikorijos (trūkažolės) kilmę. Joje pasakojama, kad mergelė, laukdama grįžtančio iš karo mylimojo, verkė pakelėj. *Dievas, jos pasigailėjęs, pavertė ją ing augmenį, lūkestis vadinamą, kurs su savo mėlynais, panašiais in merginos akeles, žiedais ir dabar vis palei kelią auga* BsLP II 21. Gintaras Beresnevičius, plačiai nagrinėjęs liaudies mąstymą apie sielos pomirtinę būseną, taip pat pastebėjo, jog kartais po mirties pereinama ir į kitus augalus – gėles, lelijas, ant mirusiojo kapo išdygsta rožių krūmas (Beresnevičius 1990: 42).

Pasak T. Volkovos, tokiems motyvams atsirasti įtakos turėjo „mitologinis mąstymas“ (Волкова 1994: 79), kuriuo remiantis, ant gerų, padorių, kenčiančių žmonių kapų išauga ir atitinkamai gražūs augalai – rožės, lelijos. O niekam tikę, žmogui kenkiantys augalai, tokie, kaip dilgėlės, vilkdalgiai ar šiuo atveju – tabakas, išdygsta ant nusidėjėlių kapo (ten pat: 77).

G. Beresnevičiaus teigimu, lietuviai tikėjo, kad Dievas nuodėmingo žmogaus išsyk į pragarą nesiuočia, bet kaip bausmę jo sielą kuriam laikui „įkiša“ į medį (Beresnevičius 1990: 45). Tabakas, išaugantis ant nuodėmingosios kapo, taip pat yra suprantamas kaip bausmė, tačiau sakmėse visiškai nekalbama apie tolesnį mirusiosios likimą. Sprendžiant iš to, kad sakmės, kuriose tabako kilmė siejama su išaugimu ant nuodėmingosios kapo, yra panašios į nepadorius anekdotus, galima spėti apie vėlyvą šių kūrinių kilmę. Tokio pobūdžio kūrinių greičiausiai buvo kuriami jau tais laikais, kai tradiciniai siužetai buvo pamiršti arba neaktualūs, pažintinė sakmių funkcija susilpnėjo, o žanrų ribos tarp sakmių, buitinių pasakų ir

anekdotų pradėjo nykti (Jonynas 1967: 41). Sakmės tapo humoristinio, anekdotinio pobūdžio kūrinėliais, o liaudis nebetikėjo etiologinėse sakmėse vaizduojamų įvykių tikrumu.

SENTIKIŲ SAKMĖS: PANAŠŪS IR IŠSKIRTINIAI SIUŽETAI

Rusų folkloristų teigimu, tabako kilmė sentikių tautosakoje dažniausiai siejama būtent su išaugimu ant nuodėmingų žmonių kapo. Nors sentikių folkloro tradicijai įtakos darė gana aukštas raštingumo lygis, kuris paveikė ir folkloro kūrinių perdavimo būdą (Novikovas 2011: 83), bet ant kapo išaugančio tabako motyvas senuosiuose Rusijos rašytiniuose šaltiniuose neaptinkamas. Tačiau rusų sentikių žodinėje tradicijoje tabako išaugimas ant kapo – labai dažnai pasitaikantis aiškinimas (Игровев [2012]). Beje, tokių siužetą galima rasti net ir rusų dailėje: tabakas vaizduojamas išaugęs ant pasileidusios moters kapo (Волкова 1996a: 196).

Kalbant apie sentikius, visų pirma reikėtų paminėti, kad Rusų ortodoksų bažnyčia buvo laikoma labiausiai visame pasaulyje nusistačiusia prieš tabako vartojimą ir prekybą (Goodman 2005: 135). Tabakas Rusijoje paplito panašiu metu kaip ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (tuometinėje Abiejų Tautų Respublikoje) – XVII a. pradžioje. Esminis skirtumas tas, kad Rusijoje dar 1634 metais buvo uždraustas bet koks tabako vartojimas. Carui įsakius, o Bažnyčios patriarchams pritarus, tabako rūkymas ir uostymas buvo paskelbti mirtinomis nuodėmėmis (ten pat), už kurias baudžiama nosies nupjovimu, viso turto konfiskavimu, ištėmimu į tolimiausius Rusijos miestus, o įkliuvus antrą kartą – ir mirtimi (Волкова 1996b: 30). Lietuvoje iš esmės tuo pačiu laiku, t. y. 1638 metais, tabako prekybą norėta monopolizuoti. Taigi, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje tuo metu iš rūkalių buvo norima pasipelnyti, o Rusijoje rūkymas buvo griežčiausias tabu, kurio nepaisymas turbūt nusinešė ne vieną nosį ar net gyvybę. Panašiu laikotarpiu, kada ir buvo uždraustas tabakas, t. y. XVII a. antrojoje pusėje, Rusų ortodoksų bažnyčia skilo į „oficialiuosius“ stačiatikius ir sentikius – „staravierus“ (rus. *старобрядчество*). Pastariesiems iki pat šių dienų galioja religinis draudimas vartoti tabaką. Iki šiol išlikusį neigiamą sentikių, taip pat ir gyvenančių Lietuvoje, požiūrį į tabaką rodo tai, kad, į namus užėjus rūkančiam žmogui, ant ikonų užtraukiamos užuolaidėlės: *Бывает, заходят курящие. У нас полагается закрывать икону* ФСЛ II 91.

Sentikių sakmes, kuriose tabakas išauga ant kapo, rusų folkloristė P. Asanova pagal tabako išaugimo vietą siūlo skirstyti į dvi grupes. Pirmajai grupei priklausytų sakmės, kuriose minima, kad tabakas tiesiog išauga ant kapo, o ant-rajai – aiškinančios, kad tabakas išauga iš mirusio žmogaus kūno arba atskirų kūno dalių (Асанова [2012]). Lietuvių sakmes taip skirstyti netikslinga, nes, kaip

galima suprasti iš jau aptartų pavyzdžių, daugumoje sakmių žmonės pirmiausia pastebi nematytą augalą (ant kapo arba kokioje nors keistoje vietoje – *pelkėje, kiaulių knisykloje* BFO nr. 336), o vėliau, norėdami sužinoti, kur yra jo šaknų pradžia, atkasa kūną.

Nemažoje dalyje sentikių sakmių siužetai yra visai tokie pat, kaip ir pristaitytieji lietuvių variantai: *Вот была одна блудница, дак умерла. На ее могиле этот табак и вырос* (Асанова [2012]); *Грех курить. Табак вырос на могиле девки-блудницы* (Волкова 1994: 79). Nesiskiria ir kūno vieta, iš kurios išaugo tabakas: *Табак вырос не на хорошем месте. Женищина умерла и на еёном месте вырос табак. Видно уж все заросло* (Асанова [2012]).

Tačiau esama ir tokių sakmių, kuriose aiškinama, kad tabakas atsiradęs dėl ypatingo seksualinio pažeidimo. Išsiskiria tos, kuriose pasakojama, kad tabakas yra išaugęs ant kapo, kuriame palaidoti kraujomaišos ryšiais susiję brolis ir sesuo (Усачева 2000: 273). Atkreiptinas dėmesys, kad lietuvių sakmėse tabakas visuomet išauga iš moters kūno arba ant kapo, kuriame palaidota nusidėjusi moteris, tuo tarpu sentikių tautosakoje tabakas išauga tiek iš vyro, tiek iš moters kūno. Vis dėlto manytina, kad variantuose, kuriuose tabakas atsirado dėl kraujomaišos ryšių, svarbiausia yra pabrėžti ne vietą, kur išauga tabakas, bet tai, kad šis augalas atsirado pažeidus incesto draudimą.

Negana to, pasitaiko sentikių sakmių, kuriose tabako atsiradimo priežastys vaizduojamos itin pikantiškai, sakmėse ne tik pažeidžiamos visuomenės nustatytos normos, bet ir laužomos gamtos taisyklės. Užfiksuota sakmių variantų, kai aiškinama, kad tabakas atsiradęs dėl rūšių kryžminimosi. Pavyzdžiui, viename jų pasakojama, kaip kartą palaido elgesio moteris girta užmigo ant kelio, aplink susirinko šunys ir pradėjo su ja ištvirtauti. Toje vietoje, kur vyko šis negeras veiksmas, išaugo graži, kvepianti gėlė – tabakas (Чувьуров 2008: 4). Kitoje sakmėje pasakojama, kad caras, sužinojęs apie dukters paleistuvystę su šunimi, įsakė ją įmesti į gilų griovį. Vėliau tarnai rado ant caraitės kapo išaugusią iki tol niekam nematytą žolę – tabaką (ten pat).

Idomu, kad sentikių sakmėse bausmės už paleistuvystę motyvu smerkiama ir kita iš Amerikos parvežta ir tik XVIII–XIX amžiuje Rusijoje paplitusi kultūra – bulvės. Folkloristės V. Usačiovos teigimu, tarp tabako ir bulvės kilmės aiškinimų yra akivaizdžių sąsajų, be to, būdinga viena detalė: bulvė visuomet siejama su vyriškomis, o tabakas – su moteriškomis genitalijomis. Sakmėje teigiama, kad nesantuokinių ryšių turėję įsimylėjęliai buvę užmušti ir užkasti: *где был зарыт мужчина, вырос картофель, а где женищина — табак* (Усачева 2008: 241).

Pasak N. Vėliaus, lietuvių tautosakoje šakniavaisiai – bulvės, ropės – yra siejami su chtoniškais mitinėmis būtybėmis, ypač – su velniu (Vėlius 1983: 131). Tačiau lietuvių tautosakoje bulvė greičiausiai tapo iki tol Lietuvoje plačiai pa-

plitusios ropės atitikmeniu, todėl ir neatsispindi neigiamas požiūris į šį augalą. Remiantis N. Vėliumi, šakniavaisiai priskiriami chtoniškajam pasauliui dėl priešpriešos: *velnio šakniavaisiai – Dievo varpiniai augalai* (ten pat). Sentikių tautosakoje akivaizdu, kad bulvė priskiriama prie naujų, krikščioniškos piktosios dvasios atsiųstų blogybių. Taigi sentikių tautosakoje bulvės, kaip ir tabako, atsiradimas buvo susietas su bausme už dorovinių normų ar netgi gamtos taisyklių laužymą.

Maža to, pasak rusų folkloristų, bulvės atsiradimas dažnai aiškinamas moters ištvirkavimo su šunimi motyvu (Усачева 2008: 241): *табак вырос на месте, где была зарыта царевна, творившая блуд с псом: от кобеля зародился картофель, а от царевны – табак* (Усачева 1999: 473). Toks pat paaiškinimas randamas ir šiame pasakyme: *картофь вырастает от пса, а табак – от царевны* (Панченко 2002: 387).

Taigi galima manyti, kad tokiam neįprastam šių augalų atsiradimo aiškinimui įtakos turėjo sentikių konservatyvumas, priešinimasis inovacijoms, naujoms, nežinomoms kultūroms, prisirišimas prie senųjų tradicijų. Kita vertus, reikia turėti omenyje, kad ir bulvė, ir tabakas turi ne tik bendrą tėvynę – Ameriką, bet ir priklauso tai pačiai *Solanaceae* augalų genčiai (Botanical Garden [2012]). Maža to, toksinį bei psichotropinį poveikį turėjo ir bulvė; mat pirmiausia bandyta valgyti ne jų šakniagumbius, o nuodingus virš žemės augančius vaisius. Galima dar pridurti, kad sentikių kultūroje prakeiktais laikomi ir kiti psichotropinių savybių turintys produktai – kava ir arbata: *Картоха проклята, чай двою проклят, табак да кофе трою* (Усачева 1999: 473). Vadinas, turbūt teisingiausia būtų manyti, kad kai kurie iš svetur atkeliavę augalai prie „prakeiktųjų“ buvo priskirti ne vien dėl to, kad buvo nauji ir nematyti, bet ir dėl turimų psichotropinių savybių.

TABAKAS – DIEVO BAUSMĖ

Lietuvių etiologinėse sakmėse galima rasti ir kiek kitokių – anekdotinio pobūdžio variantų: teigiama, kad tabakas išaugo iš visuomenei nepriimtinais besielgiančios moters kūno jai dar gyvai besant. Manytina, kad moteris bausmės susilaukė ne tik dėl to, kad pasigėrė, bet ir dėl to, kad pernelyg stipriai peržengė visuomenės nustatytas normas: *atradę vieną bobą pasigėrusią, pliku pasturgaliu begulint* BFO nr. 336; *Išėjus ant rinkos, atsistojus, prisimyzus ir šokinėjanti, kojom trypdama* BFO nr. 337. Deja, tokios linksmybės moteriškai baigiasi itin liūdnai: *taip bemyniojant ir pajutus, kad iš tos vietos pradėjus augti ir išaugus didelė žolė, taboka, ligi galvos* BFO nr. 337.

Kitame variante teigiama, kad, moteriškės nelaimei, tądien kaip tyčia *ponas Dievas ir Petras vaikščioję po vietą* BFO nr. 336. Sutikę pasigėrusią moterį, ją nubaudžia. Dievas paliepia Petruį spjauti *tai bobai į subinę* BFO nr. 336. At-

kreiptinas dėmesys, kad pats Dievas nespjauna, bet tai padaryti liepia Petruui. Pasak N. Vėliaus, krikščionybės paveiktuose siužetuose velnio funkcijas atlieka būtent šventas Petras (Vėlius 1986: 7). O sakmėse neretai velnias būna Dievo pagalbininkas – tarnas, vykdamas visus Dievo įsakymus (ten pat: 117). Kaip matome, tokią pačią funkciją šioje sakmėje atlieka šventas Petras. Tautosakos kūriniuose jis galimai perėmė dalį seniau velniui priskirtų funkcijų ir užėmė iki tol velniui tekdavusią Dievo pagalbininko vietą.

Kaip pastebėjo J. Novikovas, sentikių tautosakoje itin ryški Biblijos įtaka (Новиков 2009: 11), todėl nemaža dalis sakmių yra artimos krikščioniškomis legendoms (Novikovas 2011: 109). Tokio pobūdžio kūriniuose taip pat minimas baudžiantis Dievas, tik šie variantai toli gražu ne anekdotinio pobūdžio. Pavyzdžiui, pasakojama, kad vieną nuodėmingąją žmonės ragino keisti gyvenimo būdą ir atsiversti į tikėjimą. Ji neklausė ir susilaukė bausmės – Dievas praskyrė žemę, ir moteris prasmego. Kaip ir galima numanyti, toje vietoje išdygo nemaityta žolė – tabakas (Асанова [2012]). Pažymėtina, kad labai dažnai ryškus didaktinis aspektas sentikių sakmėse atsiranda tada, kai yra pažeidžiamas religinis etiketas ar niekinamas Dievas. J. Novikovo nuomone, šitokių kūrinių paskirtis – įtvirtinti stereotipines elgesio normas, vadinamąjį sentikių įstatymą (Novikovas 2011: 109). Kitoje panašaus turinio sakmėje pasakojama, kad į dvylikos metų mergaitės kūną įėjo velnias, ir dėl to ji visus trisdešimt metų ištvirkavo. Visagalis Dievas, norėdamas, kad pagaliau šitai baigtųsi, liepė prasiskirti žemei, ir mergina gyva nugarmėjo. Tenai, kur prasiskyrė žemė, ir išaugo tabakas (Чувьоров 2008: 4). Sentikių sakmėse ne tik paaiškinama tabako, kaip menkaverčio augalo, kilmė, bet ir atskleidžiama Dievo galybė, pasireiškianti dėl nuodėmingo žmogaus elgesio.

Reikėtų pažymėti, kad sentikių variantuose tabako atsiradimo aplinkybės, lyginant su lietuvių sakmėmis, yra labiau išplėtotos, daugiau yra siužetų, pasiūtaiko įvairesnių veikėjų, be to, ryškesnė didaktinė funkcija. To priežastys nesunkiai numanomos – sentikiams galiojęs draudimas vartoti tabaką atsispindi ir jų tautosakoje, todėl tabakas iš tiesų yra suvokiamas kaip visiškai niekam tikęs, iš didelio blogio atsiradęs augalas. O krikščioniškos, apokrifinės kilmės legendos, Biblijos motyvai galėjo daryti įtaką įvairesnių ir labiau išplėtotų motyvų atsiradimui.

Nors sentikių požiūris į tabaką visada vienareikšmiškai neigiamas, bet jie nevengia ir šmaikščiai pajuokauti iš draudimo jiems vartoti tabaką. Pavyzdžiui, kam nors netyčia viešoje vietoje, B. Jasiūnaitės žodžiais betariant, paleidus šešėką, reaguojama žinomu Lietuvos sentikių humoristiniu posakiu: *Попы и князы, затыкайте носы – нечистая сила табакерку открыла* (Jasiūnaitė 2010: 165).

SENTIKIŲ NERŪKIMO PRIEŽASTYS,
AIŠKINAMOS LIETUVIŲ SAKMĖSE

Tai, kad sentikiai nerūkė, kitiems kėlė susidomėjimą ir buvo apipinta įvairiais, neretai pašaipiais groteskiškais paaiškinimais. Nors *Lietuviškoje enciklopedijoje* parašyta, kad čigonai ir čigonės daug rūko ir geria (LE 1166), bet nė vienoje sakmėje nepaminėtas rūkantis čigonas. Laimutės Anglickienės teigimu, tautosakoje dažnai šaipomasi iš kitatikio ir jo poelgių dėl kitos religijos dogmų ir papročių. Folklore visada kliūva kuo nors išsiskiriančiam (Anglickienė 2004: 42), o *savo* – *svetimo* opozicija yra viena iš daugelio mūsų mąstymo priešpriešų (Anglickienė 1996: 48). Tai, kad lietuviams į akis krito sentikių nerūkymas, atsispindi ir tradiciniame palyginime: *Bijo pypkės dūmų kaip staravieras* PP 282.

Lietuviai, norėdami pašiepti sentikius dėl jų nerūkymo, išgalvojo keletą paaiškinimų. Vienoje sakmėje pasakojama, kad žmonės, norėdami paerzinti, *pašidyti* neva viską žinantį Dievą, nuvedė jam *maskauką* (rusų sentikę merginą) ir paklausė, kas tai yra. Dievas atsakė, kad taboka, – mergina ir pavirto taboka. Čia pat atsiranda komentaras: *Ažtat maskoliai tabokos nekūrija, kad ana iš maskaukos* LTR 2430(375). Remiantis L. Anglickiene, galima pastebėti, kad yra akivaizdi analogija su paaiškinimu, dėl ko žydai nevalgo kiaulienos: *Kristus pavertė kiaule su paršais pasislėpusių žydę su vaikais, kai žydai norėjo ištirti, ar Kristus viską žino. Todėl jie negali valgyti savo artimo kraujo* (Anglickienė 2003: 216).

Nors sentikiai Lietuvoje nebuvo engiami, netgi priešingai – „kaimas juos ne kartą šelpė ištiktus gaisrų ar kitų nelaimių“ (Potašenko 1993: 21), sakmėse pasitaiko ir žeminančių groteskiškų aiškinimų, kodėl jie nerūko – atitinkamai interpretuojant, pritaikomas populiarus siužetas apie tabako išaugimą ant moters kapo. Norint paaiškinti rūpimą dalyką, iš tiesų yra įmanomas bet koks siužetas – svarbiausia, kad aiškinimas, liaudies požiūriu, būtų motyvuotas ir logiškai pagrįstas. Taigi sakmėje, aiškinančioje, dėl ko sentikiai nerūko, teigiama, kad numirus *maskaukai*, ant jos kapo išdygo žolė. Žmonės kasė, norėdami sužinoti, iš kur ji atsirado, *ir rada, kad to taboka išdygus iš maskaukas tarpukajas* LTR 2430(14). Lyginant šią sakmę su analizuotomis, pastebima, kad pagal tabako atsiradimo vietą *maskauka* čia atitinka pasileidusios mergos personažą. Sakmės pabaigoje dar kartą pabrėžiama, iš kurios būtent vietos išaugęs tabakas, ir paaiškinama, kodėl sentikiai nerūko: *ažtat dabar maskoliai ir nekūrija tabokas, kad ana išdygus iš maskaukas tarpukajas* LTR 2430(14). Beje, panašiai kaip ir ką tik aptartoje sakmėje, lietuvių tradiciniame priežodyje atsispindi požiūris į kitatautį: *kad ne lietuvis, tai paleistuvis* LPpė.

PRIKLAUSOMYBĖS BEI VAIŠINIMOSI TABAKU KILMĖ

Kaip jau buvo minėta pradžioje, nors etiologinių sakmių tikslas – papasakoti, iš kur žemėje atsirado tabakas, didžiausias dėmesys yra kreipiamas ne į šio augalo kilmės istoriją. Pavyzdžiui, sakmėse, kuriose yra velnio motinos mirties motyvas, aiškinama kokia nors uostomo arba rūkomo tabako gaminio specifinė savybė: kartumas, bjaurumas, sukeliama priklausomybė, psichotropinis poveikis, žmogaus spjaudymasis ar ašarojimas pavartojus. Visų šių savybių atsiradimas atitinkamai susiejamas su neįprasta šio augalo kilme (Vingrys 2011: 50).

Sakmėse, kuriose tabakas išauga ant kapo, atkreipiamas dėmesys ne tik į tai, dėl ko sentikiai nerūko. Kur kas svarbesnis ir dažnesnis klausimas, dėl ko kiti vis dėlto pamėgo ir įprato vartoti tabaką. Paprastai aiškinama, kad vyrai, dažniausiai nė nenumanydami, kas tai per augalas, ir nenutuokdami, iš kur auga jo šaknys, pajunta malonų kvapą: *vyrai eidami pro šalį pradėjo uostyti tą žolę. Taip ji jiems labai patikus* BFO nr. 337. Tiesa, šiuo atveju greičiausiai kalbama ne apie tabako rūkymą, bet apie šniaukimą – iki XIX amžiaus buvusį tiek pat plačiai paplitusį tabako vartojimo būdą kaip ir rūkymas (Končius 1996: 217).

Galima prisiminti, kad sentikių sakmėse buvo stengiamasi kuo atgrasiau pateikti tabako šaknų vietą ir taip atskleisti šio augalo bjaurumą, menkavertiškumą, sukelti nemalonas asociacijas. Atrodytų, kad ir lietuvių sakmėse nepadori tabako šaknų vieta yra skirta šio augalo menkavertiškumui parodyti. Minima, kad žmonės, pamatę, iš kur išdygusi ta žolė, apspjauo pasileidėlės kapą: *Tai vyrai tą panelę dabar apspjauė* BFO nr. 335. Idomus sutapimas, kad P. Bugailiškis, kalbėdamas apie dar XX amžiuje buvusias visuomenės bausmes, rašo, kad „kiti pažinę [pasileidusią merginą – M. V.] iš to, kad ji ant galvos neturėdavusi vainiko, apspiaudydavo arba žodžiais gėdindavo“ (Bugailiškis 1938: 266). Aki-vaizdu, kad tiek vienu, tiek kitu atveju spjaudoma norint išreikšti didelę panieką nusidėjėlei.

Vis dėlto nepalyginti dažniau lietuvių sakmėse atsitinka priešingai – tabako šaknų vieta išmoningai pritaikyta norint paaiškinti, dėl ko vyrai įniko vartoti tabaką: *kol ta panelė buvo gyva, tai ją visi labai mylėjo, bučiavo, o ir dabar bučiuoja – čiulpia tą gėlę taboką* BFO nr. 335. Taigi tokiu motyvu paaiškinamos ir priklausomybę sukeliančios priežastys, ir kodėl taip sunku mesti rūkyti. Pavyzdžiui: *ažtat dabar vyrai mėgsta rūkyti tabokų, ka ana išaugus iš mergas to „barzdos“* LTR 2430(334). Kartais rūkymas pateikiamas tiesiog kaip „prigimtinis“ dalykas: *kaip in mergų traukia (berny), taip in tabakų (rūkorus)* LTR 195(17); *ažtai un taboku ir traukia. Kas pradės kūryt, tas sunkiai pames – ažtai, ku iš mergas augus* LTR 795(17).

Tokio siužeto sakmėse aiškinamas dar vienas iki pat šių dienų išlikęs dalykas – nesivaržymas vaišintis tabaku. Lietuvių frazeologijoje žinomas posakis: *Tabakas gėdos neturi: valgyti niekas neprašo, o rūkyti prašo visi* LTR 1139(56), etiologinėse

sakmėse atkreiptas dėmesys į tai, kad žmonės nesivaržo prašyti tabako: *Ir dabar žėdnas kas rūko, o neturi tabako, tai išdrįsta prašyti kito, kad taip lyg tos Magdės meilės prašytų. Duonos kits kad ir nori – nepraso, o tos Magdės žolės – tabako – tai kaip matai LTR 2135(107); Dėl to vyrai ir sako: „Duok tabokos“, – o duonos nepraso BFO nr. 334.*

Reikia pabrėžti, kad šiose sakmėse itin ryški komiškoji tendencija, tačiau drauge atsispindi ir neigiamas požiūris į pasileidimą, ištvirkavimus. Darsyk prisimintina, kad sakmėse dėl paleistuvystės smerkiamos tik moterys – taip atsispindi patriarchalinis požiūris į lytis. Yra žinoma, kad tradicinėje kultūroje ne ką mažiau buvo smerkiamas ir vyrų paleistuvavimas, už jį grėšė itin griežtos bausmės (Mickevičius 1938: 414), tačiau nagrinėjamosiose lietuvių sakmėse tai neatsispindi.

Tiesa, bėgant laikui, visuomenės požiūris į vyrų paleistuvavimą vis švelnėjo. Pavyzdžiui, Juozas Mickevičius mini, kad „jau prieškariniais laikais ir dabar [1938 metais – M. V.] bernai, sučiupę berną naktį merginos kamaroje, vienoje lovoje begulintį, reikalavo už pabaudą užfundyti butelį degtinės“. Maža to, „dabar ir šeimininkas nebedraudžia bernų eiti prie samdytos mergės išdykauti“ (Mickevičius 1938: 414). Galbūt dėl visuomenėje įsigalėjusio atlaidesnio požiūrio į vyrų palaidą elgesį pagrindinėmis šių sakmių veikėjomis ir liko moterys.

Be to, nesunkiai galima nuspėti, kad obsceniško turinio tautosakos kūrėjai ir pateikėjai daugiausia buvo vyrai, dėl to sakmėse atsispindi žeminantis požiūris į moterį. Tačiau svarbiausia yra tai, kad vyrai, pastebėję pagrindines tabako savybes, atrado stulbinamų bendrų panašumų su pasileidusia moterimi, o iš to išmoningai kilo komiški įvairių tabako savybių aiškinimai.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Apibendrinant reikėtų pažymėti, kad lietuvių sakmės, kuriose tabako kilmė yra siejama su šio augalo išaugimu ant nuodėmingos moters / merginos kapo, yra panašios į nepadorius anekdotus ir jose ryški komiškoji tendencija. Pažintinė sakmių funkcija čia susiliejęsi su pramogine.

Gretinant lietuvių ir sentikių sakmes išryškėja, kad pastarųjų sakmėse tabako, išaugusio ant kapo / iš kūno, motyvu siekiama tyčia sužadinti pasibjaurėjimą, jose ryškesnė griežtos didaktikos funkcija, todėl itin vulgariai ir pikantiškai vaizduojama šio augalo antgamtiškas atsiradimas. Į kitus su tabako vartojimu susijusius dalykus sentikių sakmėse, priešingai nei lietuvių, jokio dėmesio nekreipiama.

Lietuvių sakmėse visada kalbama apie moters kapą – viena vertus, taip atsispindi patriarchalinis žeminantis požiūris į moterį, kita vertus, anekdotiškose sakmėse atsiranda galimybė pasišaipyti ir iš vyrų. Taigi tabako atsiradimo problema

sprendžiama seksualinės moralės kontekste. Sentikių sakmėse už paleistuvystę baudžiamas ir vyrai.

Plėtojant iš esmės tą patį motyvą, išmoningai ir logiškai pagrįstai, liaudies požiūriu, paaiškinama, ir dėl ko sentikiai nerūko, ir dėl ko kiti žmonės įprato vartoti tabaką. Skiriasi tik reziumuojantys, siužetą vertinantys pasakotojo sakiniai. Taigi, skirtingos pasakotojo intencijos veikia analogiško motyvo interpretacijas.

Sakmėse randamos komiškos, išmoningos ir logiškai pagrįstos paralelės tarp tabako ir pasileidusios moters. Manant, kad pagrindiniai obsceniškojo folkloro kūrėjai ir pateikėjai buvo vyrai, darosi aišku ir dėl ko sakmėse smerkiama tik moters paleistuvystė. Vis dėlto, nepaisant ryškios komiškosios tendencijos, sakmėse atsispindi ir smerkiamas požiūris į pasileidimą bei ištvirtavimus.

ŠALTINIAI

- BFO – Jonas Balys. *Raštai*, t. 4: *Fabula obscena. Dvasios ir žmonės. Užburti lobiai. Lietuvių mitologiškos sakmės. Liaudies magija ir medicina*, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2003.
- BLLS – *Lietuvių liaudies sakmės*, t. I, parengė Jonas Balys, Kaunas, 1940.
- BsLP II – *Lietuviškos pasakos*, kn. 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 6), Vilnius, 2003.
- BsLP I – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 1, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 1), Vilnius, 1993.
- BsLP IV – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 4, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 4), Vilnius, 1998.
- BsOPS – *Ožkabalių pasakos ir sakmės*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 8), Vilnius, 2001.
- BsVV – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7), Vilnius, 1998.
- DPDI – *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, surinko ir parengė Jurgis Dovydaitis, Vilnius, 1987.
- KAA – *Kadaise ir akmenys augo*, sudarė Edita Korzonaitė, Kaunas, 2007.
- KLPTK – Bronislava Kerbelytė. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. III: *Etiologinės sakmės. Mitologinės sakmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius, 2002.
- LE – *Lietuviškoji enciklopedija*, t. 5, Kaunas, 1937.
- LPPe – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai: Elektroninis sąvadas*, prieiga per internetą: <<http://www.aruodai.lt/patarles/>>.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštnas.
- LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*, paruošė Leonardas Sauka, Adelė Seselskytė, Vilnius, 1967.
- PP – *Patarlės ir priežodžiai*, paruošė Kazys Grigas, Vilnius, 1958.
- PŠLPTe – *Latviešu pasakas un teikas*, sēj. I–XV, [P. Šmits, Rīga, 1925–1937], prieiga per internetą: <<http://valoda.ailab.lv/folkloru/pasakas/>>.
- VKAŽ – *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*, sudarė ir parengė Norbertas Vėlius, Vilnius, 1986.
- ФСЛ II – *Фольклор старообрядцев Литвы: Народная мифология, поверья, бытовая магия*, т. 2, Vilnius, 2009.

LITERATŪRA

- Anglickienė Laima 1996. Žydas pasakojamojoje tautosakoje, *Liaudies kultūra*, Nr. 5, p. 48–52.
- 2003. Svetimas, bet neblogai pažįstamas: žydo įvaizdis lietuvių liaudies kultūroje, *Darbai ir dienos*, [t.] XXXIV, p. 213–233.
- 2004. Judėjo įvaizdis lietuvių folklore: viduramžiškų prietarų atspindžiai, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI(XXVIII), p. 41–54.
- Beresnevičius Gintaras 1990. *Dausos: Pomirtinio gyvenimo samprata senojoje lietuvių pasaulėžiūroje*, Klaipėda.
- Botanical Garden [2012]. *Botanical Garden: Botany Plant Growth Facilities*, Wisconsin, prieiga per internetą: <http://www.botany.wisc.edu/garden/UW-Botanical_Garden/Solanaceae.html>, [žiūrėta 2012-09-09].
- Bugailiškis Peliksas 1938. Šis – tas apie mūsų dorovinių prasižengimų baidimus Žemaičiuose, *Gimtasai kraštas*, Nr. 1–2, p. 265–267.
- Čivilytė Agnė, Kvizikevičius Linas, Sarcevičius Saulius 2005. Pypkių gamybos centras Vilniuje, *Kultūros paminklai*, Nr. 12, p. 26–41.
- Goodman Jordan 2005. *Tobacco in History and Culture: An Encyclopedia*, USA: Thomson Gale.
- Jasiūnaitė Birutė 2010. *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje: Monografija*, Vilnius.
- Jonynas Ambraziejus 1967. Pasakojamoji lietuvių tautosaka, kn.: *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos*, Vilnius, p. 7–59.
- Končius Ignas 1996. *Žemaičio šnekos*, Vilnius.
- Mačiekus Venantas 1992. Tradicinis kaimo požiūris į dorovės normų pažeidimus, *Liaudies kultūra*, Nr. 2, p. 12–14.
- Mickevičius J. 1938. Apie dorovinių nusižengimų baidimus Žemaičiuose, *Gimtasai kraštas*, Nr. 3–4, p. 412–414.
- Novikovas Jurius 2011. Folkloras, kn.: *Lietuvos sentikiai*, sudarė G. Potašenko, N. Morozova, Vilnius, p. 80–114.
- Potašenko Grigorijus 1993. Sentikiai ir Lietuva, *Liaudies kultūra*, Nr. 6(33), p. 21–27.
- Vėlius Norbertas 1986. Etiologinių sakmių sandara, grožis ir patrauklumas, kn.: *Kaip atsirado žemė: Lietuvių etiologinės sakmės*, Vilnius, p. 5–13.
- 1987. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis*, Vilnius.
- Vingrys Martynas 2011. „Tik tabakierkos velnio padirbtos, o pypkelės – aniuolo.“ Tabako kilmė etiologinėse sakmėse: Dievo ir velnio tarpusavio kova, kn.: *XV Lietuvos studentų lituanistų mokslinė konferencija: Pranešimų tezės*, Klaipėda, p. 50.
- 2012. Tabako kilmės aiškinimas lietuvių etiologinėse sakmėse: rūkymas – Dievo suteikta malonė, kn.: *XVI bakalauro ir magistrantų mokslo darbų konferencija: Pranešimų tezės*, Šiauliai, p. 95–96.
- Асанова Полина [2012]. *Сюжет легенды о табаке в старообрядческой культурной традиции*, prieiga per internetą: <<http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Asan.htm>>, [žiūrėta 2012-06-01].
- Волкова Татьяна 1994. Повести и легенды о табаке в контексте мифопоэтических представлений о смерти, kn.: *Смерть как феномен культуры*, Сыктывкар, p. 75–106.
- 1996a. Усть-Цилемский список повести о табаке, kn.: *Рукописна та книжкова спадщина України*, Київ, p. 192–213.
- 1996b. Легенды и сказания о табаке в кругу чтения устьцилемов, kn.: *Материалы научных трудов Филологического факультета*, Сыктывкар, p. 28–38, prieiga per internetą: <ftp://lib.herzen.spb.ru/text/volkova_unilib_conf2003_rus.pdf>, [žiūrėta 2012-06-01].
- Игошев Леонид [2012]. *Последние времена. Против табака*, Москва, prieiga per internetą: <<http://www.staropomor.ru/posl.vrem%285%29/antitabak.html>>, [žiūrėta 2012-06-01].
- Новиков Юрий 2009. Преданья старины глубокой, kn.: *Фольклор старообрядцев Литвы: т. 2: Народная мифология. Поверья. Бытовая магия*, Vilnius, p. 9–43.

- Панченко А. А. 2002. *Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект*, Москва, р. 365–388, prieiga per internetą: <<http://ec-dejavu.ru/s/Skorcy.html>>, [žiūrėta 2012-06-01].
- Усачева Вероника 1999. Картофель, кн.: *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*, т. 2, Москва.
- 2000. Мифологические представления славян о происхождении растений, кн.: *Славянский и балканский фольклор: Народная демонология*, Москва, р. 259–303.
- 2008. Из истории культурных растений: Картофель (*Solanum tuberosum* L.), кн.: *Магия слова и действия в народной культуре славян*, Москва.
- Чувьуров А. А. [2012]. *Пищевые предписания и запреты в религиозно-обрядовой культуре коми старообрядцев-беспоповцев*, prieiga per internetą: <<http://samstar-biblio.ucoz.ru/publ/130-1-0-1201>>, [žiūrėta 2012-06-01].

Interpretations of Tobacco Origins in Etiological Legends

MARTYNAS VINGRYS

Summary

In Europe, tobacco became first known in the very end of the 15th century only, when Christopher Columbus brought this plant back from America. Before, there were no equivalents of this plant in Europe, and having appeared, it was at first used in strange and hitherto unseen ways, e. g. inhaling the smoke through the mouth or snuffing the ground plant through the nose. No wonder, this plant seemed very mysterious to the Europeans and suffered various folk interpretations of his extraordinary origins.

The present article focuses on the etiological legends about the origins of tobacco, interpreting this plant as having grown from the grave of a delinquent person, most frequently, a woman. In these legends, appearance of tobacco is as a rule perceived as punishment. It should also be noted, that most commonly in Lithuanian folklore tobacco is regarded as a devil's plant, and frequently called such as well: "tobacco is a devil's grass" or "devil's sprout". But, according to the legends analyzed in this article, devil has nothing to do with the origins of tobacco, which is not perceived as a devil's plant here.

The article aims at discussing the main storylines describing the growing of tobacco on a sinner's grave, including the characters of the legends, causes and circumstances for appearing of such a plant. The impact of different intentions of the storytellers on the interpretations of analogous motifs is also elucidated. Ways in which other phenomena related to the use of tobacco, such as induced dependence, the custom of partaking of tobacco and even non-smoking attitude of the old believers are explained in Lithuanian etiological legends on the basis of the motif of tobacco growing from the grave are explored too. Whereas on the grounds of ethnographic, historical and folklore data, possible causes of forming such stories are attempted to reveal.

The article is based on the comparative analysis of the Lithuanian and the Russian old-believers' legends. A close and extremely conservative religious community – the old-believers, that until nowadays observe religious prohibition of using tobacco, are chosen for the comparison. As no legends of corresponding contents recorded from Lithuanian old-believers are available, only the Russian old-believers' folklore is essentially used for the comparison. Yet Lithuanian old-believers' folklore that seems close enough to the analyzed legends is also made use of. Both in Lithuania and Russia the old-believers comprise rather autonomous, close and conservative communities, therefore folklore of these confession

groups from two different countries is supposed to be similar as well. Taking into account that old-believers present the community most opposed to tobacco in the world, the author of the article sets out to investigate, whether or not the motif of tobacco growing from the grave has different meaning in the old-believers' folklore from that of the Lithuanian legends.

The Lithuanian legends, relating the origins of tobacco to growing of this plant from a sinner's grave, are notably rather similar to obscene anecdotes. Comic twist is pronounced enough in these legends. Cognitive function has merged with the entertaining one in them.

As result of comparing the old-believers' and the Lithuanian legends, a conscious intention of inducing disgust by using the motif of tobacco growing from the grave / from the body is highlighted in the old-believers' legends, characterized by the more pronounced strictly didactic function and therefore by especially vulgar and spicy descriptions of the supernatural origins of this plant. Contrary to the Lithuanian legends, other aspects of tobacco use are essentially neglected in the old-believers' legends.

In the Lithuanian legends of this kind, it is always the woman's grave that is mentioned. On the one hand, this reflects the patriarchal humiliating attitude towards women, but on the other, the humorous Lithuanian legends provide an opportunity to ridicule men as well. So the problem of tobacco is discussed against the background of sexual morals. According to the old-believers' legends, men are also punished for promiscuity.

By expanding the essentially similar motif, ingenious and in terms of folk view logical enough interpretations are devised both for the non-smoking attitude of the old-believers and for the other people's habit of smoking. Only the concluding and evaluating statements by the storytellers may be different, as well as their storytelling intentions.

Gauta 2012-06-28